

ТОПОГРАФІЯ ТА ТИПОЛОГІЯ ВІДКРИТИХ ПОСЕЛЕНЬ XII—XIV ст. ПРУТО-ДНІСТОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

У статті розглядається важлива категорія давньоруських археологічних пам'яток — неукріплені поселення.

Історія досліджень. Найважливішу і всеохоплюючу інформацію несуть у собі залишки поселень. Тому проблема дослідження їхніх характерних рис, особливостей, типології є надзвичайно важливою як для істориків, так і для археологів. Річ у тому, що до останнього часу фактично відсутня єдина універсальна типологія, яка б використовувалася стосовно всіх типів поселень. У наш час існують паралельно дві типології: археологічна, що базується на наборі формальних ознак археологічних пам'яток, і соціально-історична, яка використовує дані писемних джерел і на їх підставі поділяє пам'ятки на різні соціальні категорії¹. Вітчизняними та зарубіжними науковцями робилися спроби уніфікувати ці дві типології, але в результаті утворилася розгалужена класифікація.

Важливою категорією давньоруських археологічних пам'яток, матеріали яких дозволяють повніше охарактеризувати специфіку общини, побут населення, є неукріплені поселення, оскільки на них проживала основна маса сільського населення Стародавньої Русі. Значення села в соціально-економічному розвитку держави зумовлюється його місцем у становленні та розвитку феодальних відносин. Історія сільських поселень середньовіччя нерозривно пов'язана з історією селян як класу. Середньовічне село було основним джерелом людських ресурсів. Як відзначав Ф. Бродель, навіть у XV—XVIII ст. «світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90 % людей жили плодами землі, і тільки ними»². У селі мешкав основний клас середньовічного суспільства — селянство, а його праця забезпечувала отримання додаткового продукту³. Тому можна погодитися з думкою М.М. Вороніна про те, що у низці проблем економічної історії феодалізму проблема сільського поселення та його еволюції якщо не є центральною, то все ж стосується суттєвого боку феодальної економіки⁴. Вагоме наукове значення вивчення села давньої Русі неодноразово підкреслювалося багатьма дослідниками⁵.

Проблема історії давньоруського села все ще належить до числа недостатньо розроблених. До недавнього часу вона досліджувалась, в основному, за писемними джерелами. Села згадуються вже у X ст. в угодах русів із греками, «Повісті минулих літ», літописах, але ці повідомлення стосуються, насамперед, побуту сільського населення. У XII—XIII ст. основна маса сільського населення на Русі, незалежно від його правового становища, називалась смердами, і вони «іже по селом живуть»⁶. У Короткій редакції «Руської Правди» згадується «смердей конь», що свідчить про широке його використання на селі⁷. Деякі свідчення стосовно життя на селі знаходимо на сторінках літописів. Так, дружинники Святополка у 1103 р. не радили йому починати війну під час весняних польових робіт: «Не время весне воевати хоче погубити смерды и ролью имь»⁸. Давньоруські літописи згадують про феодальну земельну власність дружинників. У 1096 р. Мстислав Володимирович після війни з Олегом Святославовичем «распусти дружину по селом»⁹. Коли боярин Жирслав зрадив князя, то в літописі було записано: «Да будетъ дворъ его пуст и в селе его не будетъ живущего»¹⁰.

Засвідчена писемними пам'ятками також наявність на Русі домонгольського часу невеликих поселень у кілька дворів. Так, у грамоті Спасо-Хутинському монастиреві (1211 р.) перераховано чотири селянські сім'ї з їхніми господарствами¹¹.

На думку М.М. Вороніна, село потрапляє на сторінки літописів в особливих випадках, коли його спалюють або грабують феодали в міжусобній війні чи

коли в місцевості трапляється посуха («мор велик») тощо¹². Наприклад, під 1148 р. говориться про розорення князем Ізяславом Мстиславовичем доменіальних володінь чернігівських князів: «И пожже вся села ихъ, от и до Боловаса»¹³. У 1177 р. дружина Всеволода Велике Гніздо завдала поразки ростовським боярам: «И Добрыню убиша и иных многих ростовских боярь и воеводъ, ... и села ростовских боярь пограбиши»¹⁴. Гліб Рязанський увійшов до Володимиро-Суздальської землі «и села пожже боярьские»¹⁵. У 1146 р. князь Ізяслав «разграбиша дома дружины Игореве и Всеволоже и села и скоты взяша имения много»¹⁶.

В основному, інформація стосовно господарства сільського населення у писемних джерелах давньоруського часу є обмеженою. Фрагментарність останньої, яка б стосувалася історії давньоруського села, значно збіднювала можливості досліджень у цьому напрямку. У писемних джерелах майже не висвітлювалися такі важливі питання з історії відкритих поселень, як розвиток землеробства і скотарства, як основи господарства, відокремлення ремесла від землеробства, питання матеріальної культури та побуту давньоруського села і, нарешті, виникнення й становлення феодалних відносин. Тут також не зачіпаються проблеми соціальних відносин та особливостей общини й сім'ї. Ось ці основні питання, що можуть бути поставлені та деякою мірою вирішені на матеріалах давньоруських сільських поселень.

Для дослідження відкритих поселень за браком писемних джерел можуть бути використані матеріали археологічних розкопок. При широкомасштабному вивченні сільських поселень у різних регіонах України археологія дасть цілком надійні матеріали для вирішення багатьох питань історії давньоруського села.

Археологічний характер селищ можна визначити тільки після розкопок усєї площі, коли виявляється типологічні відмінності її від інших категорій поселень. Тому проблема відкритих поселень може бути вирішеною остаточно лише в результаті розкопок суцільними площами пам'яток даного типу і навколишніх територій. Це дозволить відновити картину життя на території поселень, з'ясувати планування, особливості господарства й побуту її мешканців¹⁷.

На жаль, у наш час відкриті поселення за ступенем свого вивчення значно поступаються іншим категоріям археологічних пам'яток. Це пов'язано з низкою об'єктивних причин. По-перше, вони не мають на поверхні ґрунту зовнішніх ознак, тому їх важко виявити під час розвідок. По-друге, у писемних джерелах XI—XV ст. неукріплені поселення називаються весями, селами, погостами та слободами. Інколи зустрічаються назви сельцо, селище, пізніше — починок. Дослідники не завжди однаково оцінюють соціальний зміст цих термінів. Особливо значні розбіжності викликає характеристика села, що досить часто зустрічається в літописах, актових матеріалах та інших джерелах¹⁸. Інакше кажучи, село протягом усєї історії Стародавньої Русі було основним типом поселення. По-третє, упродовж тривалого часу дослідники не приділяли належної уваги поселенням. І, як результат, досі повністю практично не розкопане жодне неукріплене поселення. Це пов'язано, певною мірою, з необхідністю довготривалого вивчення навіть невеликого за площею поселення, а отже — значних матеріальних затрат. Окрім того, довгий час вважалося, що матеріальна культура сільських поселень значно бідніша у порівнянні з міською та культурою укріплених поселень-городищ, тому існувала думка про безперспективність подібних розвідок. Хоча в даному напрямку все ж велися певні наукові пошуки.

Фактично, археологічне дослідження давньоруських відкритих поселень почалося у другій половині XX ст. Свого часу В.В. Седов вказував, що кожна давньоруська область мала специфічні фізико-географічні особливості, які накладали певний відбиток на характер поселень. Тому, наголошував автор, їх необхідно вивчати за окремими регіонами¹⁹. Найуспішніше дослідження велися на землях Північно-Східної Русі. Спеціально історії сільських поселень даного регіону присвячена праця М.М. Вороніна, що базувалася, в основному, на даних писемних джерел, але багато теоретичних положень автора у наш час знаходять підтвердження серед археологічних матеріалів²⁰. Значний внесок до вивчення поселень Смоленської землі зробив В.В. Седов²¹. Його праця присвячена історії сільських поселень Смоленської землі в період з VIII по XV ст. і базується виключно на археологічних матеріалах. Усі поселення він розподілив на два типи: надрічний і мисовий²².

Незаперечне значення для вирішення проблеми поселень мають дослідження Т.М. Нікольської у землі «в'ятичів», унаслідок яких зібрано матеріал, що характеризує побут, господарство та типологію селищ. Розробивши наскрізну соціально-історичну класифікацію давньоруських поселень, Т. Нікольська поділяє їх на декілька типів. Зокрема, на надрічний; поселення, що знаходяться на мисах високих корінних берегів річок; поселення, розташовані на дюнних підвищеннях на значній відстані від берега річки; поселення, розташовані далеко від берегів річок на рівному невисокому плато²³.

Досить детально охарактеризував московські поселення Х—ХV ст. А.А. Юшко²⁴. Вивченню сільських поселень давньої Русі лісової смуги Східної Європи присвячені роботи А.В. Успенської і М.В. Фехнер²⁵. У них зроблена спроба картографувати й охарактеризувати сільські поселення лісової смуги Східної Європи. Неукріплені поселення Полоцької і, частково, Смоленської землі досліджував Л.В. Алексєєв²⁶.

Деякі дані про хронологічну та типологічну класифікацію давньоруських поселень зустрічаються у працях Б.М. Харлашова, який відзначав, що більшість поселень розташовувалися на зручних для проживання річкових терасах, однак, загалом, у ХІІ—ХІІІ ст. простежується тенденція до заселення вододілів річок та освоєння ділянок, віддалених від природних водяних джерел²⁷.

Певну спробу узагальнити дані, які б стосувалися теренів усієї Русі, і подати типологічну класифікацію відкритих поселень зробив А.В. Куза²⁸. Залежно від розташування, усі відкриті поселення він поділяв на чотири типи: надрічний, мисовий, поселення, які розташовані на дюнах на значній відстані від берега річки, та вододільний.

На теренах України дослідження відкритих поселень почалися у першій половині ХХ ст.²⁹ Але найбільшого розмаху вони набули після Другої світової війни і, особливо, у 70—90-ті рр. ХХ ст. Систематизовані результати розвідувальних робіт були опубліковані у кількох колективних монографіях українських науковців³⁰. Значні дослідження проводилися в кількох регіонах — у першу чергу, на Придніпров'ї та західних областях України.

Щодо теренів Подніпров'я, то дослідження історії давньоруського села за археологічними джерелами пов'язане з багатогранною діяльністю В.Й. Довженка, який одним із перших в Україні вказав на важливість вивчення сільських поселень для вирішення соціально-економічних проблем давньоруської археології³¹. У своїх працях науковець досліджував типологію сільських поселень, господарську діяльність, майновий та соціальний стан їх мешканців³².

Типологією давньоруських селищ займався також М.П. Кучера. Він типологічно розподілив відкриті поселення на поселення, що знаходились під корінним берегом на схилах надзаплавних терас річок; поселення на підвищеннях у заплаві річок та долинах, що прорізують корінний берег; поселення, що розташовувалися на вигинах річок, півостровах, оточених із трьох боків водою³³.

У Могилівському Подніпров'ї плідно працював Я.Г. Рієр, де він обстежив значну кількість відкритих поселень і ґрунтовно показав господарство та матеріальну культуру місцевих мешканців³⁴.

Ландшафтно-планувальній структурі, а також питанням основних напрямків діяльності та демографічної ситуації давньоруського села присвячені праці В.О. Петрашенка³⁵.

О.В. Серов, розглядаючи поселення Середнього Подніпров'я, виділяє, в основному, два типи: прирічний та вододільний. Причому вони поділяються на види: прирічний — на терасний і заплашний, а вододільний — на дюнні, острівні та ті, що розташовані на дуже низькій терасі, яка вдається в заплаву річки, балкові³⁶.

Значний інтерес у зв'язку з проблемою давньоруських поселень становлять дослідження А. Шекуна, Е. Веремейчик, що висвітлюють проблему поселень у межиріччі Десни та Дніпра. Ці дослідники неукріплені поселення Давньої Русі розподіляють на п'ять типів, а саме: надрічний; поселення, розташовані на підвищеннях у заплаві річки; поселення, розташовані у витоках річок та струмків; селища, розташовані на невисоких мисах на злитті річки та струмка; поселення, що розташовувалися на схилах блюдцеподібних упадин, які є акумуляторами талої води³⁷.

Свою типологію відносно Чернігівських земель запропонував Ю.М. Ситий, який поселення поділяв на надрічні (тип 1), ті, що розташовувалися на підвищеннях у заплавах річок та серед боліт (тип 2), а також поселення, розміщені на берегах річок і боліт (тип 3)³⁸.

В останні десятиліття минулого століття О.П. Моцею та В.П. Коваленком проводилися широкими площами розкопки на Лівобережжі Дніпра біля с. Автунічі, які дали багато нового цікавого матеріалу для характеристики планувальної структури, господарства та побуту давньоруського населення³⁹.

С.А. Беляєва, розглядаючи поселення південно-руських земель у другій половині XIII—XIV ст., виділяє кілька типів: надрічний, мисовий, поселення, розташовані на підвищеннях над річками, струмками⁴⁰.

На Прикарпатті дослідження сільських поселень до нашого часу ведуться фрагментарно і знаходяться на стадії накопичення археологічного матеріалу. Все ж розкопки М.Ю. Смішка, В.В. Ауліха, О.О. Ратича, В.Г. Оприска дали важливі матеріали для характеристики соціально-економічних та політичних аспектів життя сільського населення цього регіону Русі⁴¹.

На теренах Буковини значний інтерес становлять археологічні дослідження Б.О. Тимощука, І.П. Русанової, Л.П. Михайлини. Ці вчені досить плідно працювали над розробкою проблеми тенденції розвитку суспільних відносин у східних слов'ян на рубежі переходу від первіснообщинного ладу до класового суспільства⁴². В їхніх працях представлений багатий фактичний матеріал, що стосувався як відкритих, так і укріплених поселень Буковини. На належному науковому рівні розроблена соціальна типологія відкритих поселень. Однак більшість поданого матеріалу стосується періоду V—X ст.⁴³.

Деякі дані, що стосуються планувальної структури сільських поселень, можна отримати з матеріалів розвідувальних розкопок на літописному поселенні XII—XIII ст. Онут, які проводив С.В. Пивоваров⁴⁴, та на поселенні Пуста Чорнівка⁴⁵.

Як видно, певна робота щодо дослідження питань типологічної та стратиграфічної класифікації поселень вітчизняними науковцями проводилася. Однак на більшості виявлених пам'яток велися невеликі за обсягом розкопки, і в результаті вивчено порівняно не значну кількість об'єктів, щоб можна було робити більш-менш виважені висновки стосовно даної проблеми. Тож, як і багато років тому, доводиться констатувати, що «і сьогодні цей розділ археології продовжує відставати. Зроблені, по суті, тільки перші кроки»⁴⁶.

Попри всі наявні досягнення дослідників у вивченні давньоруського села, на сьогоднішній день відсутня чітка соціальна типологія давньоруських селищ, яка базується на сукупності археологічних ознак. Причиною цього є нерозробленість методологічних прийомів її складання, загальноприйнятих та найсуттєвіших критеріїв для соціальної диференціації поселень. Тому почасти одне й те ж селище археологи відносять до різних типів.

Шляхи господарського освоєння земель, історично складений тип забудови поселень, особливості соціальної організації сільського населення певною мірою відображає топографія розташування селищ на місцевості. Хоча природні умови в різних областях Русі були різними, що позначалося на характері заселення, його основні топографічні типи розповсюджені досить широко⁴⁷.

Питання про виникнення та розвиток сільських поселень у давньоруський час на теренах Буковини до нашого часу не отримали належного висвітлення, оскільки не завжди можна було визначити точне їх число або провести належні археологічні роботи. Оскільки письмових повідомлень з цієї проблеми немає, вирішити її можуть тільки дані археології. В основу досліджень неукріплених поселень автором була покладена методика, розроблена В.В. Седовим та українськими дослідниками А.В. Шекуном і Є.М. Веремейчик⁴⁸. Вивчення поселень неодноразово проводилися в осінньо-весняний період після танення снігів або оранки, що дало можливість отримати найповніше уявлення про поселення. Розміщення поселень залежать від природних умов. Неоднаковими були також розміри поселень, їхнє планування й час, упродовж якого вони існували. Тому для характеристики сільських поселень слід розглянути такі питання: 1) топографія поселень; 2) хронологічна класифікація; 3) розміри; 4) планування поселень.

Географія поселень. Територія межиріччя Середнього Дністра та Верхнього Прута знаходиться на крайньому південному заході лісостепової зони Східно-європейської рівнини і відзначається різноманітністю природних умов. В основному, це хвиляста рівнина, розташована на висоті 200—300 м від рівня моря⁴⁹. Вирішальну роль у формуванні рельєфу цієї частини Буковини відіграли річки Прут і Дністер. Територія межиріччя значно почленована притоками цих річок. Річкові долини мають різноманітну глибину: для Прута вона складає 10—15 м, для Дністра — 100—150 м⁵⁰. У центральній частині рівнини знаходиться асиметричне горбасте плато — Хотинська височина. Пруто-Дністровське межиріччя — найпридатніша для землеробства частина Буковини. Тут підвищені ділянки перемежуються з глибокими балками, ярами та долинами, що надають розчленованому рельєфу вигляду передгірського ландшафту.

У ландшафтній структурі краю відображені його розміщення на заході лісостепу та характер розвитку території. Найвищий ландшафтний рівень утворюють широколистяно-лісові вододільні плато і схили із сірими, дерново-підзолістими ґрунтами. Тут поширені горбисті схили з дубовими й грабовими лісами, хвилясті річкові рівнини з буково-грабово-дубовими лісами.

У північно-західній частині межиріччя поширені вододільні закарстовані підвищені рівнини з опідзоленими чорноземами та темно-сірими лісовими ґрунтами. Тут часто зустрічаються карстові западини завглибшки 2—5 м і діаметром 50—60 м, а також карстові озера. У східній частині регіону, який характеризується горбистими рівнинами, поширені опідзолені чорноземи та сірі лісові ґрунти.

Важливе місце в ландшафтній структурі Пруто-Дністровського межиріччя посідають річкові тераси. У долинах Прута й Дністра поширені заплави та кілька надзаплавних терас. Тут, у місцях постійного перезволоження, у зв'язку з неглибоким залеганням ґрунтових вод поширені чорноземно-лучні, найродючіші ґрунти⁵¹. Пагорби вкриті змішаними лісами з переважанням листяних порід (бук, дуб, граб, клен), у балках та долинах ростуть густі трави.

Дністер, Прут та їхні притоки були багаті на різні породи риби, у плавнях траплялася велика кількість водоплавної дичини та різних диких тварин. Долини річок багаті на поклади болотяної руди, гончарної глини, пісковика.

Долини річок надавали великі можливості для занять сільським господарством. Тут були придатні для розорювання землі з родючими алювіальними ґрунтами, залівні луки, багаті на трав'янисту рослинність, необхідну для годування худоби.

Різноманітність природних умов і місцевих ресурсів, наявність родючих ґрунтів м'якої структури, що значно полегшує їхній обробіток, сіножатей, помірний та вологий клімат — це все, що вимагалось від природи для населення того часу з його вже досить багатогалузевим господарством. Територія межиріччя Верхнього Прута та Середнього Дністра мала сприятливі фізико-географічні умови і здавна притягувала до себе різні племена та народи. Населення відоме тут з часів палеоліту⁵². Важливу роль відігравали річки Прут і, особливо, Дністер, які були торговельними артеріями, що з'єднували південь та північ⁵³.

Більшість відомих поселень розташовувалася поблизу гирл невеликих приток та численних балок. Таке їх розташування визначалося тим, що при впадінні приток долини розширювалися. З цим пов'язане збільшення розмірів придатних для землеробства площ алювіальних терас і родючих ґрунтів, адже тут найбільше акумулюються родючі виноси з приток⁵⁴.

Розміщення поселень на місцевості знаходиться у повній залежності від фізико-географічних та історичних умов. Відповідно до специфіки фізико-географічних умов, територія Пруто-Дністровського межиріччя може бути поділена за типами заселення на кілька районів. На північному сході це морений ландшафт із карстовими вирвами, де поселення, як правило, розміщуються на пагорбах біля карстових западин, які були акумуляторами талих вод. Вони віддалені від річок та озер, розміщені на вододілах. Ґрунтові води в низинах, оточених пагорбами, знаходяться досить неглибоко, що зручно для водопостачання поселень.

Зовсім інша картина спостерігається у центральній частині, де численні річкові долини та яри розчленовують слабохвилясту поверхню межиріччя Прута й Дністра. Головним фактором розчленування тут є ерозія. Усі виїмки та за-

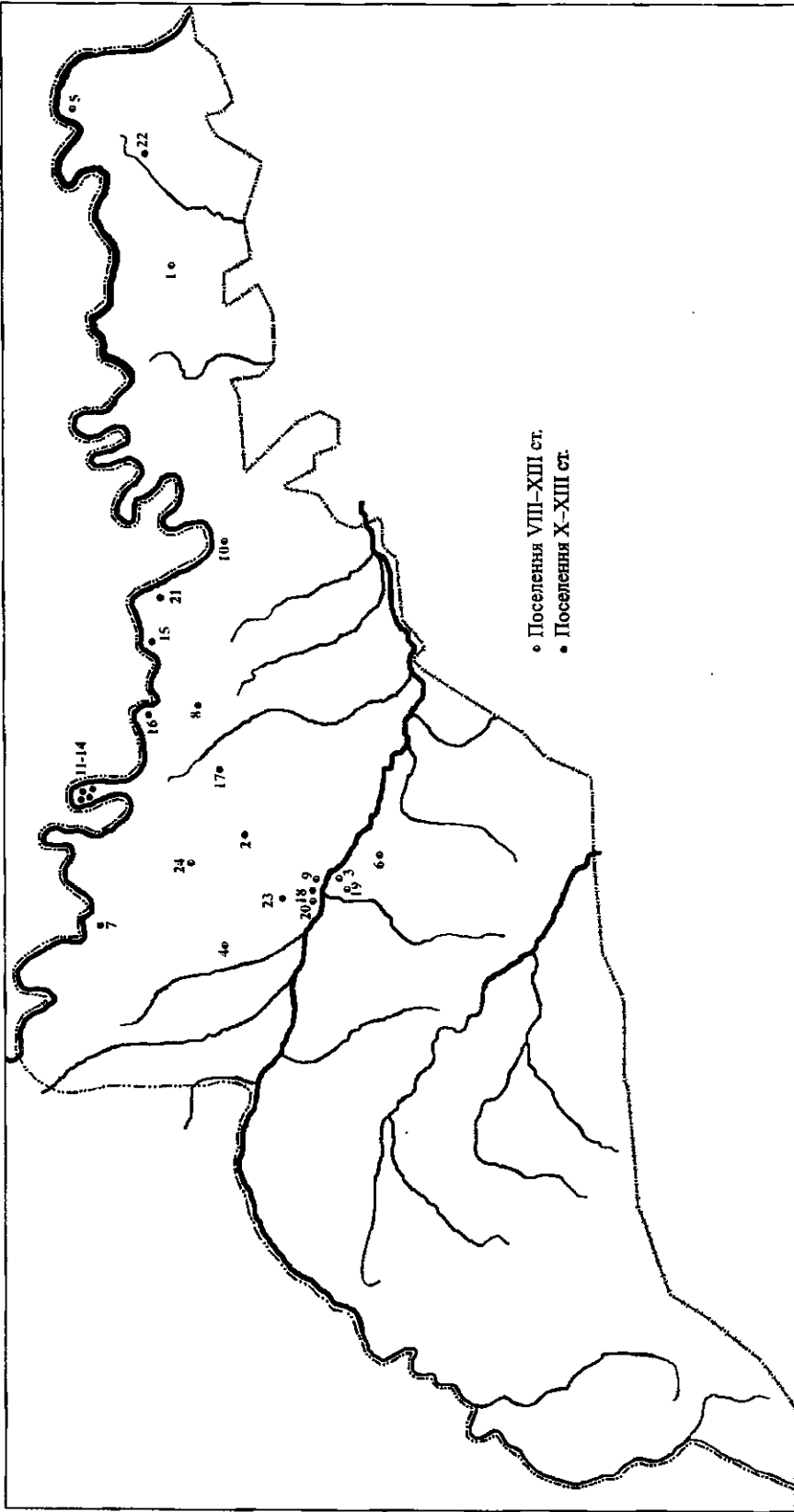
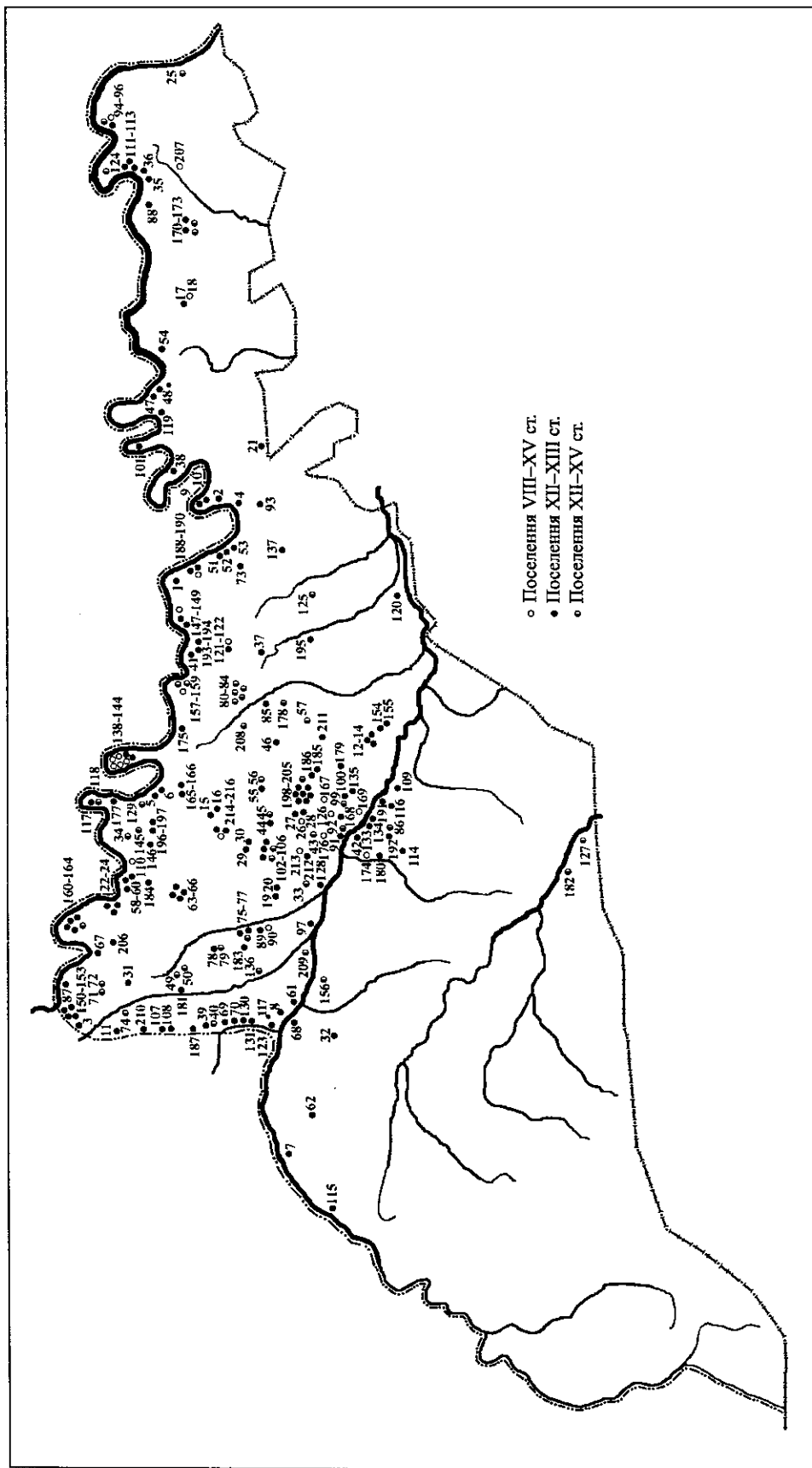

Рис. 1. Поселення, які виникли та існували у VIII—XIII ст.: 1 — Бузовиця; 2 — Васловівці; 3 — Гореча; 4 — Лашківка; 5 — Ломачинці; 6 — Луковця; 7 — Митків; 8 — Недобівці; 9 — Нова Жучка; 10 — Оселівка; 11—14 — Перебиківці; 15 — Пригородок; 16 — Рашків; 17 — Рідківці; 18 — Рогізна; 19 — Роша; 20 — Садгора; 21 — Хотин; 22 — Шибутинці; 23 — Шубранець; 24 — Юрківці

глиблення рівнинної поверхні виникли на місцевості в результаті ріучої роботи проточних вод. Більшість сільських поселень тут розташована на берегах річок і струмків або біля ярів, в яких є джерела чи потічки.

Типологія поселень. На території Північної Буковини неукріплені поселення X—XIV ст. виявлені більше ніж у двохстах пунктах (рис. 1, 2, 3). На деяких із них у попередні роки проводились археологічні розкопки й розвідки⁵⁵.

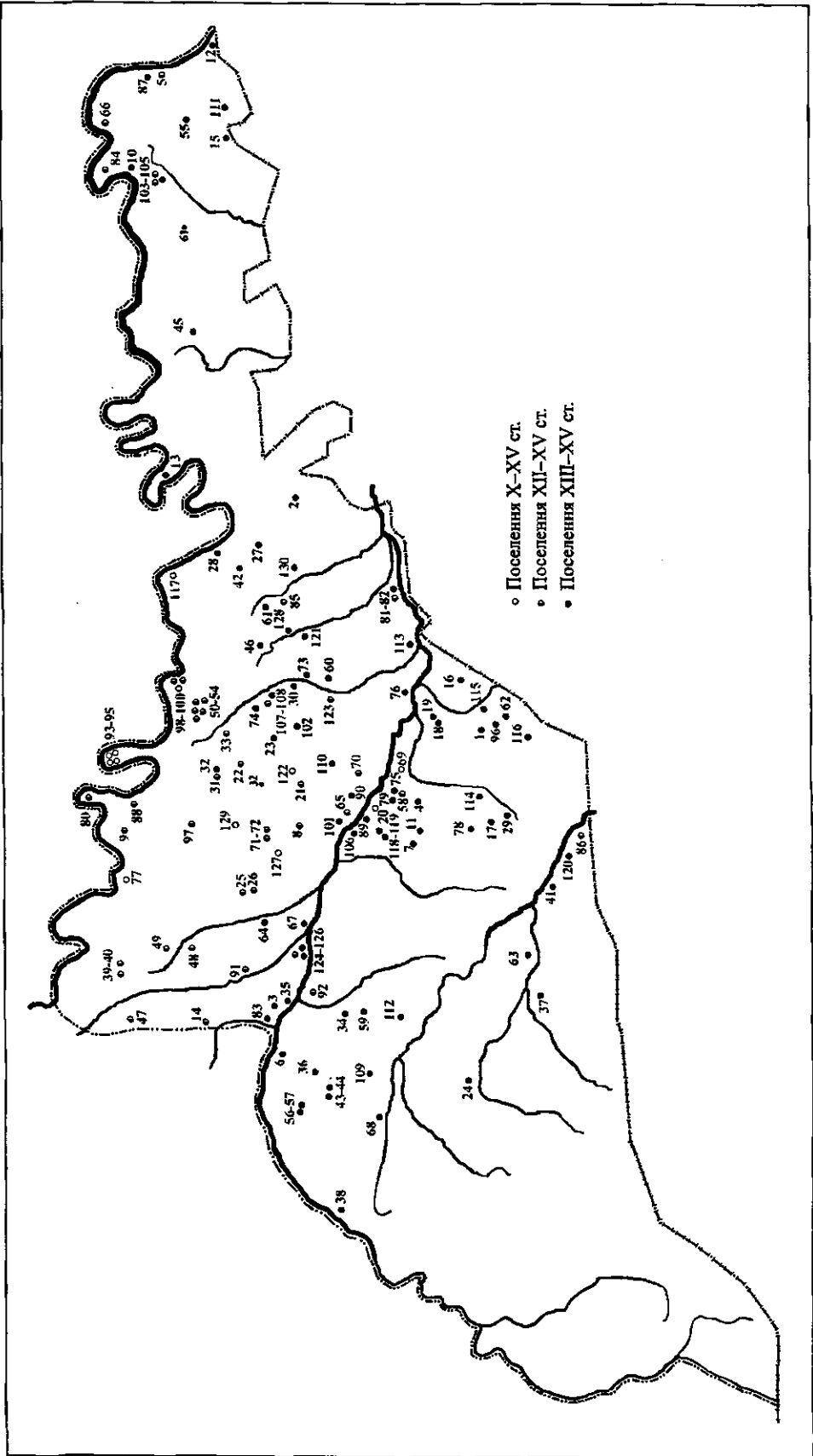
Основна маса сільського населення Північної Буковини XII—XIV ст., так само як і в попередню епоху, жила на відкритих неукріплених поселеннях-селищах. Більшість із них були заселені слов'янами ще у VIII—X ст., і життя на них продовжувалось у наступні століття. Давньоукраїнські поселення Буковини за топографічними умовами розміщення можна розподілити на п'ять типів: надрічний; мисовий; поселення, розташовані біля витоків річки, струмка; поселення, розташовані на схилах блюдеподібних упадин; поселення, які розміщувалися на плато далеко від води.

Найпоширенішим типом давньоруських сільських поселень був надрічний. Даний тип може бути поділений на три підтипи. Селища цього типу витягнуті неширокою смугою (30—60 м, інколи до 100—200 м, зовсім рідко — більше 200 м), як правило, уздовж берега річки, іноді — струмка чи яру, інколи озера. Їхня довжина зазвичай становить 100—600 м, але зустрічаються пам'ятки, подовжені до 1,5 км. Іноді подібні селища розташовувалися на повороті річок. Як правило, поселення надрічного типу займають самий край корінного берега чи одну з терас. Віддалення селища від русла річки (струмка) більше ніж на 100 м — досить рідкісне явище. Різновидом даного типу поселень можуть слугувати селища, розташовані не вздовж берега річки чи струмка, а перпендикулярно до нього, уздовж дороги чи яру. Причому суттєвого значення яри не мали — вони могли утворитися пізніше. Про жодне оборонне значення ярів не може бути й мови.

У цілому, на території Північної Буковини відомо 218 поселень надрічного типу. Розташовуються вони вздовж течії Дністра, Прута, а також на берегах малих річок Коровія, Деремлуї, Совиця та ін.

Прикладом поселень цього типу може слугувати поселення Пуста Чорнівка Новоселицького району (рис. 4, А). Поселення розташоване на правому березі р. Мошків. Воно простягається вздовж річки майже на кілометр. Через поселення в центральній його частині за лінією захід—схід проходить дорога. Західна та південна сторони поселення мають круті, подекуди похилі береги вбік річки. Під час розкопок досліджено культурний шар. Основний його горизонт

❖ Рис. 2. Поселення, які виникли та існували у XII — першій половині XIII ст.: 1 — Атаки; 2 — Атаки; 3 — Бабин; 4 — Бабин; 5, 6 — Баламутівка; 7 — Баннів; 8 — Берегомет; 9, 10 — Бернове; 11 — Борівці; 12—14 — Бояни; 15, 16 — Боянчук; 17, 18 — Бузовиця; 19, 20 — Валява; 21 — Вартиківці; 22—24 — Василів; 25 — Василівка; 26—28 — Васловівці; 29, 30 — Вербівці; 31 — Веренчанка; 32 — Верхні Станівці; 33 — Витилівка; 34 — Вікно; 35—36 — Вітрянка; 37 — Владична; 38 — Вороновиця; 39, 40 — Гаврилівці; 41 — Гордівці; 42 — Гореча; 43 — Горішні Шерівці; 44, 45 — Горошівці; 46 — Грозинці; 47, 48 — Грушівці; 49, 50 — Давидівці; 51—53 — Дарабани; 54 — Дністрівка; 55, 56 — Добринівці; 57 — Довжок; 58—60 — Дорошівці; 61 — Дубівці; 62 — Замостя; 63—66 — Заставна; 67 — Звенячин; 68 — Зеленів; 69, 70 — Іванківці; 71, 72 — Кадубівці; 73 — Каплівка; 74 — Киселів; 75—77 — Кіцмань; 78, 79 — Кліводин; 80—84 — Кліпківці; 85 — Колінківці; 86 — Коровія; 87 — Кострижівка; 88 — Кулішівка; 89, 90 — Лашківка; 91, 92 — Ленківці; 93 — Лівинці; 94—96 — Ломачинці; 97 — Лужани; 98 — Луковиця; 99, 100 — Магала; 101 — Макарівка; 102—106 — Малий Кучурів; 107, 108 — Маятинці; 109 — Маморниця; 110 — Митків; 111—113 — Михалкове; 114 — Михальча; 115 — Мілієве; 116 — Молодія; 117, 118 — Мусорівка; 119 — Нагоряни; 120 — Негринці; 121, 122 — Недобойці; 123 — Неполоківці; 124 — Непорогове; 125 — Несвоє; 126 — Нова Жучка; 127 — Новий Вовчинець; 128 — Новосілка; 129 — Онут; 130, 131 — Оршівці; 132 — Оселівка; 133, 134 — Остриця; 135 — Остриця; 136 — Ошихліби; 137 — Пашківці; 138—144 — Перебиківці; 145, 146 — Погорілівка; 147—149 — Пригородок; 150—153 — Прилипче; 154, 155 — Припруття; 156 — П'ядківці; 157—159 — Рашків; 160—164 — Репужинці; 165, 166 — Ржавинці; 167 — Рідківці; 168, 169 — Рогізна; 170—173 — Романківці; 174 — Роша; 175 — Рухотин; 176 — Садгора; 177 — Самушин; 178 — Санківці; 179 — Слобода; 180 — Спаська; 181 — Ставчани; 182 — Старий Вовчинець; 183 — Суховерхів; 184 — Товтри; 185, 186 — Топорівці; 187 — Хлівіше; 188—190 — Хотин; 191 — Цурень; 192 — Чагор; 193, 194 — Чепоноси; 195 — Черленівка; 196, 197 — Чорний Потік; 198—205 — Чорнівка; 206 — Чуньків; 207 — Шебутинці; 208 — Шилівці; 209 — Шипинці; 210 — Шишківці; 211 — Шишківці; 212, 213 — Шубранець; 214—216 — Юрківці

відклався за період з кінця XI до початку XV ст. Цей шар складає м'який розсипчастий суглинок чорного або темно-коричневого кольору з великим умістом обпаленої глини, фрагментів кераміки, попелу, інколи перепаленого каміння, залізних шлаків. Необхідно відзначити, що насиченість шару є різною. Найпотужніший він (30—160 см) у місцях, де були житлово-господарські зруби та ями-погреби, і сягає 10—15 см у незабудованому проміжку. У культурному шарі відкриті рештки дерев'яних наземних жител із глинобитними печами, вкрапленнями червоно-оранжевої перепаленої глини. Шар насичений знахідками предметів побуту, озброєння, фрагментами гончарної кераміки, полив'яного посуду, імпортової тари. Вивчення стратиграфії поселення ускладнено тим, що культурний шар порушений оранкою та у верхній частині перемішаний. Матеріал, придатний для датування, виявлено лише на рівні материка — на долівках жител і в ямах. Це переважно кераміка початку XII—XIV ст. Під час розвідок зібрано побутові речі та предмети озброєння XII—XIII ст., які важко пов'язати з певним археологічним об'єктом. У результаті розкопок вдалося відкрити площу близько 0,25 га, на якій досліджено 2 наземні житла, наземний будинок із підвалом та 4 господарські ями⁵⁶.

До першого типу можна віднести також і поселення XII—XIII ст. у Репуженцях (рис. 4, Б), що знаходиться на березі р. Дністер і має підпрямокутну форму з розмірами 500 × 150 м, загальною площею 10 га. Під час обстеження на поверхні виявлено типову кераміку XII—XIII ст., обмазку, фрагмент глиняного прясельця, уламок корчаги, перепалені кістки тварин та деревне вугілля. В окремих місцях спостерігалось скупчення знахідок — можливо, це рештки жител, які фіксуються на поверхні⁵⁷.

Поселення, що належать до першого типу, були досліджені й на інших територіях давньої Русі⁵⁸.

Підтип І Б (4 поселення). Селища займають підвищені берегові тераси над річкою або яром. Так, поселення XII—XIII ст. біля с. Прилипче знаходиться на плато з правого боку яру (рис. 5, А). Воно овальної форми з площею, що сягає 4 га (340 × 120 м). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти гончарного посуду, прикрашені прямими та хвилястими врізаними лініями. На денцях зустрічаються клейма. Більшість вінчиків репрезентовано формами галицького типу. На полі знайдено також обмазку стін жител, перепалені кістки⁵⁹.

Інше поселення знаходиться у північній частині с. Чуцьків в урочищі Горянка (рис. 5, Б). Розташоване воно на високому плато над селом, перетинається польовою дорогою у місці відгалуження від неї дороги в село. Поселення овальної форми площею 1,5 га (240 × 60 м). Зібрано фрагменти ліпного та кружального посуду X—XIII ст.⁶⁰.

■ Рис. 3. Поселення які виникли та існували у другій половині XIII—XV ст.: 1 — Байраки; 2 — Балківці; 3 — Берегомет; 4 — Валя Кузьмина; 5 — Василівка; 6 — Вашківці; 7 — Великий Кучурів; 8 — Витилівка; 9 — Вікно; 10 — Вітрянка; 11 — Волока; 12 — Волошкове; 13 — Вороновиця; 14 — Гаврилівці; 15 — Гвіздівці; 16 — Герца; 17 — Глибока; 18, 19 — Годинівка; 20 — Гореча; 21 — Горішні Шерівці; 22 — Горошівці; 23 — Грозинці; 24 — Давидівка; 25, 26 — Давидівці; 27 — Данківці; 28 — Дарабани; 29 — Димка; 30 — Динівці; 31, 32 — Добринівці; 33 — Довжок; 34 — Драчинці; 35 — Дубівці; 36 — Замостя; 37 — Іжівці; 38 — Іспас; 39, 40 — Кадубівці; 41 — Кам'янка; 42 — Каплівка; 43, 44 — Карапчів; 45 — Кельменці; 46 — Керстенці; 47 — Киселів; 48 — Кіцмань; 49 — Кліводин; 50—54 — Клішківці; 55 — Коболчин; 56, 57 — Коритне; 58 — Коровія; 59 — Костинці; 60 — Котелеве; 61 — Круглик; 62 — Куликівка; 63 — Купка; 64 — Лашківка; 65 — Ленківці; 66 — Ломачинці; 67 — Лужани; 68 — Луківці; 69 — Луковиця; 70 — Магала; 71, 72 — Малий Кучурів; 73 — Малинівка; 74 — Малинці; 75 — Маморниця; 76 — Маршинці; 77 — Митків; 78 — Михайлівка; 79 — Молодія; 80 — Мусорівка; 81, 82 — Негринці; 83 — Неполоківці; 84 — Непоротове; 85 — Несвоя; 86 — Новий Вовчинець; 87 — Ожеве; 88 — Онуг; 89 — Остриця; 90 — Остриця; 91 — Ошихліби; 92 — П'ядиківці; 93—95 — Перебиківці; 96 — Петрашівка; 97 — Погорілівка; 98—100 — Рашків; 101 — Рогізна; 102 — Рокитне; 103—105 — Романківці; 106 — Роша; 107, 108 — Санківці; 109 — Сатара Жадова; 110 — Слобода; 111 — Сокиряни; 112 — Старі Бросківці; 113 — Тарасівці; 114 — Тарашани; 115 — Тернавка; 116 — Турятка; 117 — Хотин; 118, 119 — Чагор; 120 — Черепківці; 121 — Черленівка; 122 — Чорнівка; 123 — Шилівці; 124—126 — Шипинці; 127 — Шубранець; 128 — Щербинці; 129 — Юрківці; 130 — Ярівка

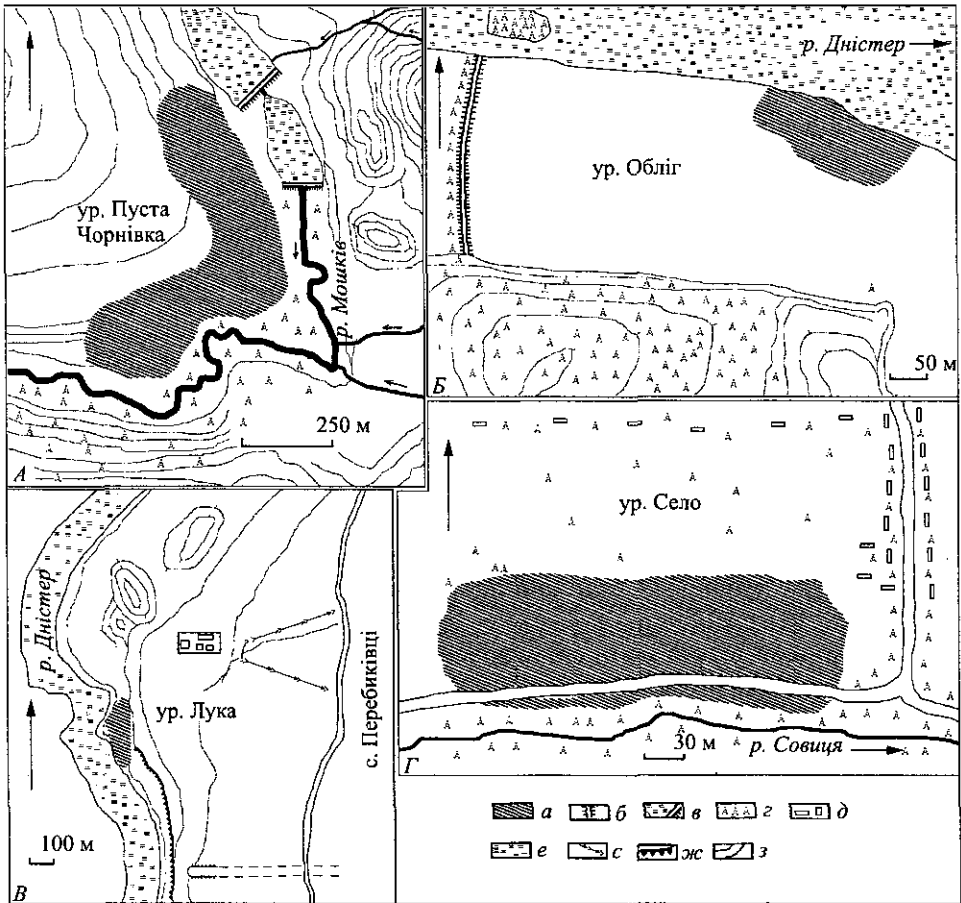

Рис. 4. Відкриті поселення межиріччя Верхнього Прута та Середнього Дністра. Тип 1: А — Чорнівка (XI—XIV ст.); Б — Репуженці (XII—XIII ст.); В — Перебіківці (XII—XIII ст.); Г — Шипинці (XIV—XV ст.). а — територія поселення; б — вал; в — дамба; з — дерева; д — житлові будинки; е — вода; е — лінія електромережі; ж — урвище; з — дорога

Аналогічне поселення розвинутого середньовіччя обстежене на північно-західній околиці с. Вітрянка в урочищі Леонтієве (рис. 5, В). Розташоване воно на лівому березі Потоку на високому плато над ярмом. Поселення підпрямокутної форми, витягнуте вздовж яру. Його площа складає 3,5 га (350 × 100 м), глибина культурного шару 0,2—0,4 м. Тут знайдено залишки наземних жител із глинобитними печами. У центрі поселення виявлено кладовище XII—XIII ст., на території якого збереглися підплитові поховання. Зібрано підйомний матеріал: фрагменти кружального посуду, кістки тварин, перепалене каміння, шматки глиняної обмазки стін жител ⁶¹.

Поселення підтипу ІВ відомі на інших територіях Давньоруської держави. Вони досліджені на Чернігівщині, Смоленщині, у землі в'ятичів тощо ⁶².

Підтип ІВ (7). Поселення займають високе плато або мис далеко від русла річки чи яру. До нього можна віднести поселення біля с. Бабин в урочищі Городище (рис. 5, Г), розташоване за 1,5 км на північний схід від села на високому пагорбі над Дністром, у 200 м від води. З півночі та сходу воно обмежене стрімкими урвищами, а із заходу — ярмом. Поселення овальної форми, площею 2 га (170 × 120 м). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це фрагменти кружальної кераміки, прикрашеної врізаними прямими та хвилястими лініями, обпалені камені. За наявним матеріалом селище датується XII—XIII ст. ⁶³.

Поселення розвинутого середньовіччя, яке належить до даного підтипу, досліджене в західній частині с. Кострижівка в урочищі Лука (рис. 5, Д). Зна-

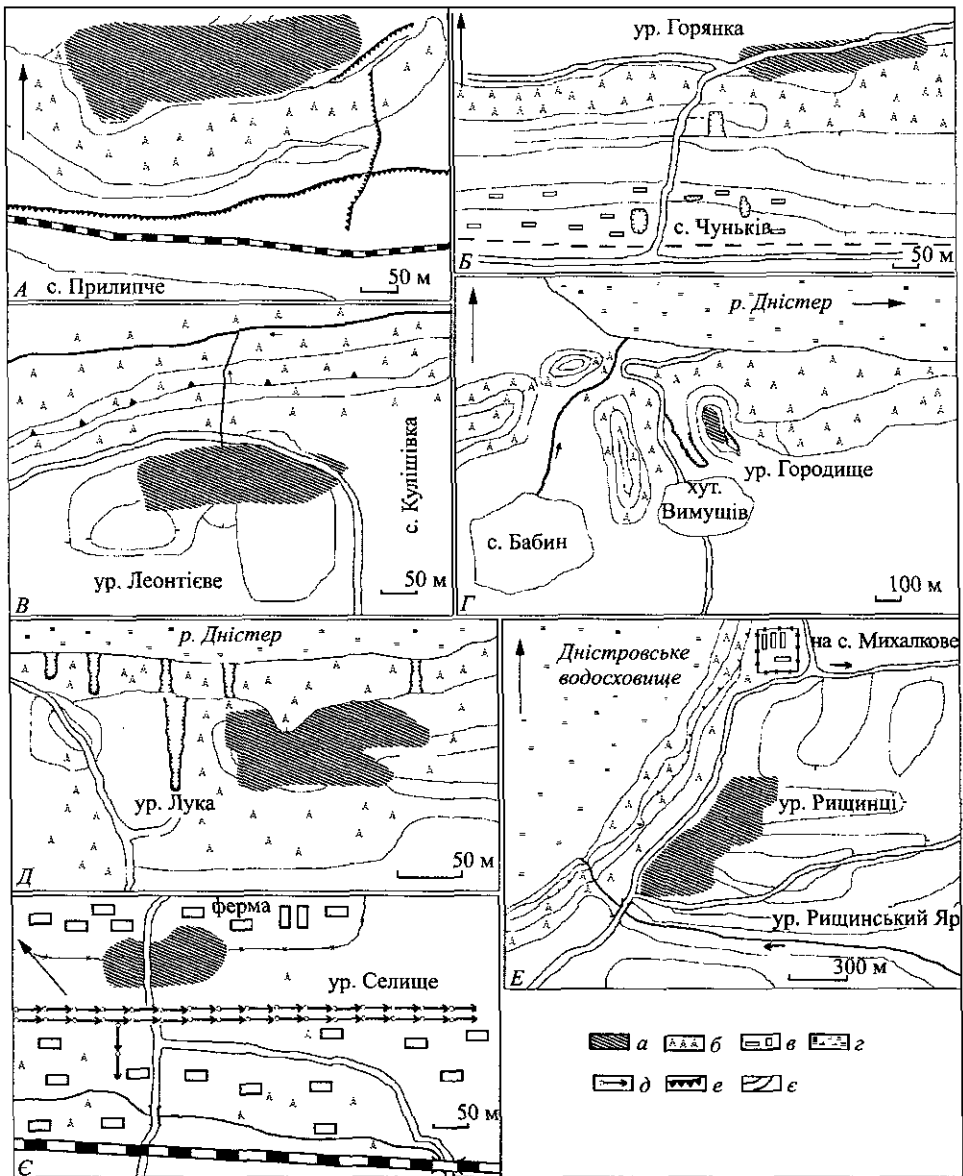

Рис. 5. Відкриті поселення межиріччя Верхнього Прута та Середнього Дністра. Підтип ІВ: А — Прилипче (XII—XIII ст.); Б — Чуньків (X—XIII ст.); В — Вітрянка (XII—XIII ст.); підтип ІВ: Г — Бабин (XII—XIII ст.); Д — Кострижівка (XII—XIII ст.); Е — Михалкове (XII—XIII ст.); підтип ІГ: Є — Новосілка (XII—XIII ст.). а — територія поселення; б — дерева; в — житлові будинки та господарські споруди; г — вода; д — лінія електромережі; е — урвище; е — дорога

ходить на високому правому березі р. Дністер. Поселення овальної форми загальною площею 2 га (180 × 110 м). На полі зібрані фрагменти кружалної давньоруської кераміки галицького типу, що датується XII — першою половиною XIII ст., шматки обмазки, перепалене каміння та кістки ⁶⁴.

До даного підтипу можна ще віднести поселення, розташоване за 2,5 км на південний захід від села Михалкове в урочищі Рицинци (рис. 5, Е). Розташоване воно на високому правому березі р. Дністер. Поселення овальної форми загальною площею 13 га (650 × 200 м), глибина культурного шару складає 0,1—0,3 м. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти кружалної кераміки, зустрічаються денця з клеймами, кістки тварин, шматки глиняної обмазки стін жител. За наявним матеріалом поселення датується другою половиною XII—XIII ст. ⁶⁵.

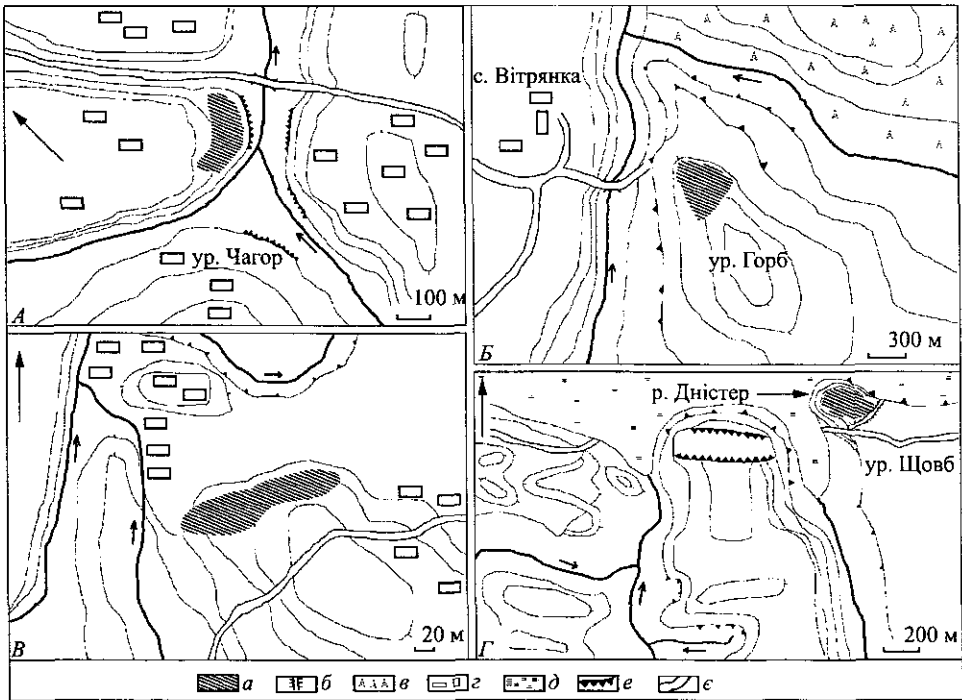

Рис. 6. Відкриті поселення межиріччя Верхнього Прута та Середнього Дністра. Тип 2. Підтип II А: А — Кліводин (XII—XIII ст.); Б — Вітрянка (XIII—XIV ст.); підтип II Б: В — Замостя (XII—XIII ст.); Г — Дарабани (XII—XIII ст.). а — територія поселення; б — вал; в — дерева; г — житлові будинки та господарські споруди; д — вода; е — урвище; з — дорога

Поселення підгрупи ІВ широко представлені на давньоруських територіях і були досить розповсюдженими ⁶⁶.

Підгрупа ІГ (4) — поселення, розташовані від руслу річки на відстані 100—1000 м. До таких можна віднести поселення у північній частині с. Новосілка в урочищі Селище за 250 м від лівого берега р. Совиця (рис. 5, Є). Селище підпрямокутної форми розмірами 250 × 100 м, загальною площею 2,5 га. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти кружальної кераміки, більша частина яких орнаментована прямими врізаними та хвилястими лініями. Гончарний посуд датується XII — першою половиною XIII ст. Тут зустрінуті обзапка стін жител, перепалені кістки, камені ⁶⁷.

Поселення підгрупи ІГ іноді зустрічаються на інших давньоруських територіях ⁶⁸.

Другим типом давньоруських сільських поселень є мисовий (9 селищ). Даний тип можна розподілити на два підтипи. Поселення підтипу ІІА досить часто розташовувались на мисах високих корінних берегів річок, у місцях впадання в них малих струмків, чи на мисах, утворених двома ярами та річною долиною (5). Площа та особливості їхньої конфігурації залежать від рельєфу й обрисів мисів.

Поселення даного типу досліджене на західній околиці с. Кліводин в урочищі Чагор (рис. 6, А). Воно розташоване на мисі, утвореному злиттям двох Потоків і яру. Селище овальної форми з розмірами 200 × 50 м, загальною площею 1 га. Під час обстеження на його поверхні знайдено окремі фрагменти кераміки, прикрашеної орнаментом, на деяких денцях зустрічаються клейма. Посуд датується XII — першою половиною XIII ст. Тут же відомі шматки обпаленої обзапки від стін жител, кальциновані кістки та перепалене каміння ⁶⁹.

Поселення другої половини XIII — першої половини XIV ст. досліджене у центрі с. Вітрянка біля школи в урочищі Гorb (рис. 6, Б). Розташовується воно на мисі, утвореному злиттям Потоків і яру. Поселення підпрямокутної форми загальною площею 14 га (350 × 400 м), глибина культурного шару 0,2 м. Зібрано підйомний матеріал: фрагменти кружальної кераміки, кістки тварин, обпалене каміння ⁷⁰.

Поселення даного типу представлені на значних територіях давньоруської держави ⁷¹.

До підтипу ПБ належать селища, для розміщення яких використовувались також виступи корінного берега над заплавою річки чи озера, а також миси, утворені згинами русла річки (4). Площа та особливості конфігурації поселень залежать від рельєфу й обрисів мисів.

Поселення даного підтипу досліджене у північній частині с. Замостя в урочищі Скала на правому високому мисі в заплаві р. Бережниця (рис. 6, В). Поселення прямокутної форми, розмірами 100 × 30 м (3 га). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал: фрагменти кружального посуду, в основному горщиків, прикрашених по тулубу прямими горизонтальними та хвилястими врізаними лініями, на денцях подекуди зустрічаються клейма, кістки тварин, перепалене каміння, шматки глиняної обмазки. Поселення належить до давньоруської культури XII—XIII ст. ⁷².

Подібне поселення виявлене за 2,5 км на південний схід від села в урочищі Горб. Розташоване воно на високому мисі, який уклинюється в заплаву р. Дністер та долучається безпосередньо до городища. Поселення округлої форми з розмірами 200 × 150 м (3 га). Глибина культурного шару 0,5 м. За зібраним матеріалом воно причетне до давньоруської культури і датується другою половиною XII — першою половиною XIII ст. На поселенні виявлені зруйновані глинобитні печі, зібрані фрагменти кружальної кераміки, шматки обмазки жител, перепалене каміння, кістки тварин ⁷³.

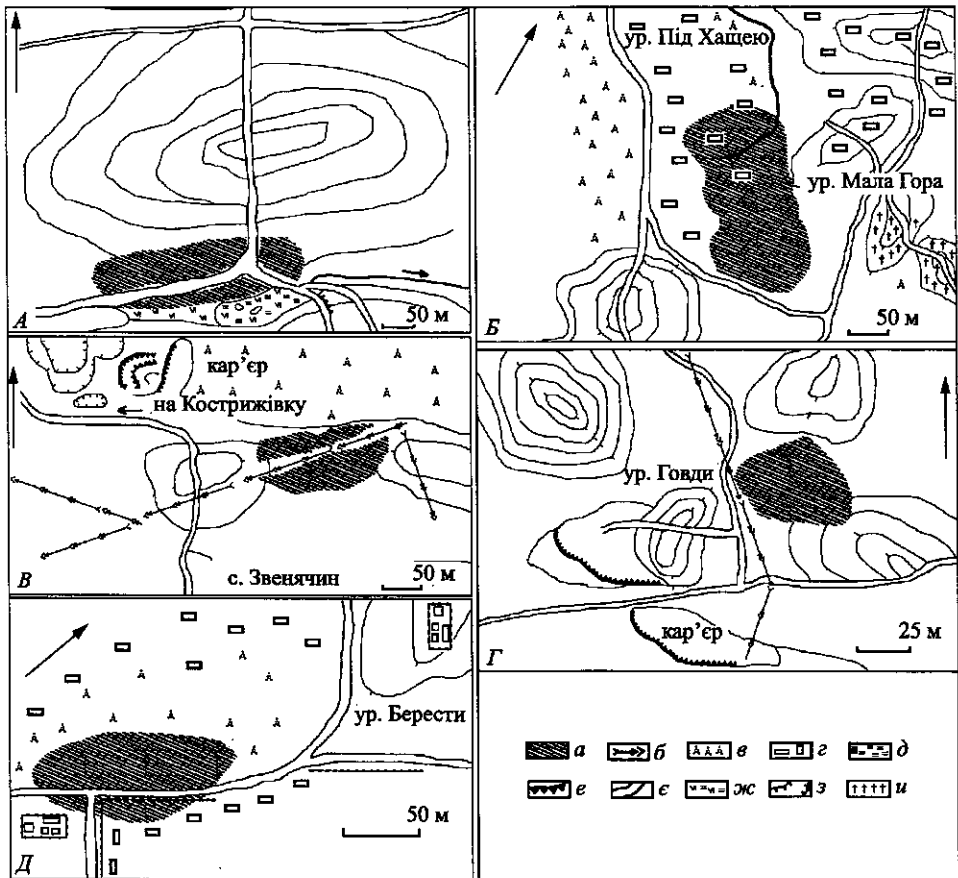

Рис. 7. Відкриті поселення межиріччя Верхнього Прута та Середнього Дністра. Тип 3: А — Борівці (XII—XIII ст.); Б — Давидівці (XII—XV ст.); тип 4: В — Звенячин (XII—XIII ст.); Г — Прилипче (XII—XIII ст.); тип 5: Д — Пядиківці (XII—XIII ст.); а — територія поселення; б — лінія електромережі; в — дерева; г — житлові будинки та господарські споруди; д — вода; е — урвище; є — дорога; ж — болото; з — западина; и — кладовище

Аналогічні поселення відомі на багатьох територіях розселення русичів. Досліджені вони у с. Харитонівка, Росва, Сомова (земля в'ятичів), Никитсько-му, Рокачівському (смоленській землі) тощо ⁷⁴.

Третім топографічним типом є поселення, розташовані біля витоків річки чи струмка. Їх на території Північної Буковини нараховується 5. Таким є поселення Борівці, що знаходиться за 3 км на північ від села, в урочищі за болотом (рис. 7, А) ⁷⁵. Поселення овальної форми знаходиться на схилі гори на березі болота, з якого витікає потічок. Загальна площа, зайнята культурним шаром, складає 2,4 га. Під час обстеження зібрано підйомний матеріал. В основному, це стінки горщиків, деякі денця мають клейма, перепалене каміння, шматки глиняної обмазки. Належить дане поселення до давньоруської культури і датується XII—XIII ст. Неподалік знаходиться могильник, який займає площу 0,6 га. У 1957 р. його досліджували Б.О. Тимошук та І.С. Винокур, які розкопали тут три підплитові поховання з тілопокладеннями: одинарним, парним і груповим ⁷⁶.

Інше поселення даного типу, Давидівці, розташоване на південній околиці села в урочищі Мала Гора і Під Хашею, на полі, біля витоків потоку (рис. 7, Б). За формою поселення овальне, площею 4,7 га (360 × 140 × 160 м). Під час обстеження виявлено підйомний матеріал, серед якого — фрагменти давньоруської кераміки з манжетоподібними вінчиками та фрагменти темно-сірої кераміки XV ст. Поселення належить до давньоруського часу і датується XII—XV ст. ⁷⁷.

Подібні поселення досліджені в межиріччі Нижньої Десни й Дніпра тощо ⁷⁸.

До четвертого топографічного типу належать поселення, розташовані на схилах блюдцеподібних западин, які є акумуляторами талої води. Це вододільний тип. На теренах Буковини вони, в основному, зустрічаються у північно-західних районах, де поширені карстові відклади (їх усього 3).

До цього типу належить поселення Звенячин, розташоване на північ від села між пагорбами (рис. 7, В). Воно підпрямокутної форми (220 × 80 м), загальною площею 1,8 га. На поселенні зібрано підйомний матеріал: стінки горщиків, перепалене каміння, кістки домашніх тварин, шматки глиняної обмазки. Поселення за наявним матеріалом причетне до давньоруської культури і датується XII—XIII ст. ⁷⁹.

Аналогічним є поселення, розташоване за 1,5 км на південний захід від с. Прилипче в урочищі Говди на невисоких пагорбах (рис. 7, Г). Воно має овальну форму, загальна площа складає 1,3 га (190 × 70 м). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал, серед якого — фрагменти гончарного посуду, шматки глиняної обмазки, перепалене каміння, кістки тварин. Поселення належить до давньоруської культури та датується XII—XIII ст. ⁸⁰.

Поселення, розташовані за аналогічних топографічних умов, відомі й на інших давньоруських територіях ⁸¹.

П'ятим топографічним вододільним типом є поселення, розташовані на значній відстані від берега річки чи озера на рівних невисоких плато, які в наш час зайняті оранкою або є пасовищами. Тому виявити їх надзвичайно важко. Вони зустрічаються досить рідко (до даного типу можна віднести 2 поселення).

Таким є поселення П'ядиківці, що знаходиться у східній частині села, в урочищі Берестя, на полі біля розвилки доріг (рис. 7, Д). Поселення прямокутної форми, із загальною площею 0,6 га (150 × 30—50 м). Під час обстеження зібрано підйомний матеріал, серед якого — фрагменти кераміки, перепалене каміння, шматки глиняної обмазки, кістки тварин. Поселення належить до давньоруського періоду і датується XII—XIII ст. ⁸².

Селища п'ятого типу відомі також і на інших територіях. Зокрема, поселення Вуколово поблизу Пронська недалеко від берега річки Прони в урочищі Вуколов бугор. Дане поселення є двошаровим. У культурному шарі товщиною 0,35—0,5 м знайдено шматки гончарного посуду з лінійним орнаментом, кістки домашніх тварин, уламки кераміки ⁸³.

З усіх топографічних типів заселення території Північної Буковини найпоширенішим був надрічний, що складає 88 % усіх поселень, далі йде мисовий — 7,7 %, тип III складає 2,1 %, тип IV — 1,2 %, тип V — 1 %. Приблизно аналогічна картина спостерігається і на інших давньоруських землях. Наприклад, у центральних землях Смоленщини до надрічного типу належить 72 % всіх поселень, а в землі в'ятичів дана цифра коливається в межах 75 % ⁸⁴. Більшість дав-

ньоруських та давньоукраїнських поселень розташовувалися на берегах річок⁸⁵. І тут надрічковий разом із мисовим топографічним типом заселення були пануючими. Так, на Чернігівщині сільські поселення прирічкового типу становили 62 %, а поселення, розташовані на підвищеннях і заплавах, — 18 %⁸⁶.

Тривалу прив'язаність до водної артерії можна пояснити кількома причинами. Насамперед тим, що освоєння лісових масивів під поля почалося саме на берегах річок, і лише пізніше прийшла черга вододілів⁸⁷. Власне, біля води завжди є в достатній кількості орна земля, а також умови для успішного ведення сільського господарства. Водночас у місцях, де умови для землеробства відсутні, селища зустрічаються досить рідко. Так, їх зовсім немає в гірській місцевості, де можна було займатися лише скотарством та лісовими промислами. Аналогічні процеси простежуються на Буковині і в більш ранній період VIII—X ст.⁸⁸. Інтенсивне заселення Карпат почалося вже в період розвинених товарно-грошових відносин, коли продукти тваринництва можна було обміняти на продукти землеробства, тобто в XIV—XV ст.⁸⁹. Окрім того, через сильну й глибоку порізаність місцевості не завжди ґрунтові води підходили близько до поверхні, тому риття криниць тут є досить трудомісткою роботою, а без води прожити було важко. При цьому важливо пам'ятати, що до берегів водних артерій та озер значною мірою привертало місцеве населення й умови лову риби, що було однією з важливих статей харчування. Принципове значення мали річки як засоби зв'язку між поселеннями. У XII—XIII ст. територію Буковини вкривали суцільні густі ліси⁹⁰. Тому пересуватися можна було лише річками: влітку — на човнах, узимку — на санях. Саме у річкових долинах проходило заселення краю. Унаслідок усіх перерахованих причин люди прагнули поселитися на берегах водоймищ.

Більшість поселень розташовувалися біля підвищеного краю берега водної артерії. Висота майданчиків, де розміщувалося поселення, піднімалася над рівнем води в середньому на 4—10 м. Зустрічаються поселення, розташовані на берегових майданах і з більшою висотою. Така характерна особливість відома на багатьох сільських поселеннях з інших регіонів Давньоруської держави⁹¹.

Отже, як видно, у даній статті досліджується історія сільських поселень незначної ділянки галицької землі VIII—XIV ст. Зрозуміло, що на підставі такого незначного матеріалу неможливо вирішити питання загальноісторичного характеру. Накопичення й узагальнення аналогічних археологічних свідчень з інших областей Давньоруської держави продовжує залишатися важливим завданням археологів та істориків Давньої Русі.

¹ Куза А.В. Древнерусские поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 39.

² Бродель Ф. Структура повседневности: возможное и невозможное. — М., 1986. — С. 60.

³ Південноруське село IX—XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). — К., 1997. — С. 3.

⁴ Воронин Н.Н. К истории сельского поселения феодальной Руси // ИГАИМК. — 1935. — Вып. 138. — С. 7.

⁵ Куза А.В. Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 97—99; Довженко В.Й. Феодальный масток в эпоху Київської Русі в світлі археологічних даних // Археологія. — 1953. — Т. VIII. — С. 10—27; Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли // МИА. — 1960. — № 92. — С. 158; Толочко П.П. Основні досягнення та перспективи розвитку давньоруської археології України // Археологія. — 1987. — Т. 57. — С. 51—56.

⁶ ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 2. — Стб. 47.

⁷ Правда Русская. — М.—Л., 1947. — Т. 2. — С. 185.

⁸ ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 1. — Стб. 277.

⁹ ПВЛ. — М.—Л., 1950. — Ч. 1. — С. 169.

¹⁰ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 747—748.

¹¹ Памятники русского права. — 1953. — С. 108.

¹² Воронин Н.Н. К истории сельского поселения феодальной Руси. — С. 10.

¹³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 301.

¹⁴ ПСРЛ. — Т. 10. — Стб. 3.

¹⁵ ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 383.

¹⁶ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 333.

¹⁷ Куза А.В. Неукрепленные поселения... — С. 99.

¹⁸ Куза А.В. Неукрепленные поселения... — С. 97; Свердлов М.Б. Семья и община в Древней Руси // История СССР. — 1981. — № 3. — С. 97—109; Александров В.А. Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма // История СССР. — 1981. — № 3. — С. 78—96.

¹⁹ Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли... — С. 6.

²⁰ Воронин Н.Н. К истории сельского поселения феодальной Руси // ИГАИМК. — 1935. — Вып. 138. — С. 67.

²¹ Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли... — С. 158.

²² Там же. — С. 11—14.

²³ Никольская Т.Н. Земля Вятчей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX—XIII вв. — М., 1981. — С. 43—55.

²⁴ Юшко А.А. Сельские поселения Московской земли // Древнерусская деревня: Археологические исследования микрорегионов: Тез. докл. — М., 1991. — С. 2—3.

²⁵ Успенская А.В., Фехнер М.В. Поселения // Тр. ГИМ. — 1956. — Вып. 32. — С. 15—17; Фехнер М.В. Деревня Северо-Западной и Северо-Восточной Руси X—XIII вв. по археологическим данным // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — Тр. ГИМ. — 1967. — Вып. 43. — С. 275—281.

²⁶ Алексеев Л.В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв.). — М., 1966. — 295 с.; Езо же. Смоленская земля в IX—XIII вв. — М., 1980. — С. 116—135.

²⁷ Харлашов Б.Н. Археологическое изучение селищ Изборской округи // КСИА. — 1986. — Вып. 183. — С. 70—76.

²⁸ Куза А.В. Неукрепленные поселения... — С. 96—104.

²⁹ Південноруське село IX—XIII ст... — С. 5.

³⁰ Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. — К., 1982. — С. 108—123; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К., 1984. — С. 3—176; Археологія Української РСР. В 3-х т. — К., 1975. — С. 295—302; Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). — К., 1990. — С. 148—152.

³¹ Беляева С.А. Некоторые вопросы изучения древнерусского села в работах В.И. Довженка // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 130—134; Толочко П.П. В.И. Довженко и украинская советская археология // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 3—5.

³² Довженко В.Й. Господарство Київської Русі. Сільське господарство, торгівля. Суспільно-політичні відносини у Київській Русі. Розвиток феодальних відносин // Нариси стародавньої історії Української РСР. — К., 1957. — С. 395—412; Його ж. Землеробство Древньої Русі до середини XII ст. — К., 1961. — 265 с.; Його ж. Некоторые вопросы археологического изучения села домонгольского времени // I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej (Warszawa, 14—18.IX.1965). — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1968. — Т. 9. — С. 7—33; Його ж. Давньоруське село // Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 293—296.

³³ Кучера М.П. Селища // Археологія Української РСР. В 3-х т. — К., 1975. — Т. 3. — С. 295—300.

³⁴ Риер Я.Г. Средневековое сельское расселение в Восточной и Центральной Европе по археологическим данным // Древнерусская деревня: Археологические исследования микрорегионов: Тез. докл. — М., 1991. — С. 47—48; Його ж. Сравнительная характеристика застройки средневековой деревни Восточной и Центральной Европы // Проблема вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів, 1992. — С. 49—51; Його ж. Характер размещения сельского населения в Могилевском Поднепровье в X—XIII вв. // СА. — 1982. — № 4. — С. 107—118.

³⁵ Петрашенко В.О. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 60—77; Його ж. Система заселення Дніпровського побережжя в VIII—XIII вв. // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). — К., 1996. — С. 97—99; Його ж. Поселення Канівського Придніпров'я // Південноруське село IX—XIII ст. — К., 1997. — С. 114—144.

³⁶ Серов О.В. Давньоруські селища X — середини XIII ст. Київського Подніпров'я // Південноруське село IX—XIII ст. — К., 1997. — С. 101.

³⁷ Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Дніпра і Десни // Чернигов и его округа в XI—XIII вв. — К., 1988. — С. 103; Шекун А.В. К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры (по материалам Черниговщины) // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 73—76; Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліськове. — Чернігів, 1999. —

184 с.; *Веремійчик О.М.* Топографія і площа селищ IX — першої половини XII ст. межи річчя нижньої течії Десни і Дніпра // Археологічні старожитності Подесення. — Чернівці, 1995. — С. 25—30.

³⁸ *Ситий Ю.М.* Поселення X—XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Залесення // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернівці і його округи в XI—XIII ст.». — Чернівці, 1993. — С. 91—95.

³⁹ *Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та ін.* Поселення X—XIII ст. біля с. Автуничі // Південноруське село IX—XIII ст. — К., 1997. — С. 34—69; *Моця О.П., Коваленко В.П.* Поселення Автуничі: 10 років досліджень // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). — К., 1996. — С. 81—83.

⁴⁰ *Беляева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. — К., 1982. — С. 42.

⁴¹ *Аулик В.В.* Славянское поселение у с. Рипнев (Рипнев I) Львовской области // МИА. — 1963. — № 108. — С. 366—381; *Ратич О.О.* Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. — К., 1957. — 96 с.; *Оприск В.Г.* Сільські поселення Верхнього Подністрів'я і Волині // Південноруське село IX—XIII ст. — К., 1997. — С. 144—151; *Смішко М.Ю.* Археологічні дослідження в західних областях УРСР за роки Радянської влади // МДАПВ. — 1959. — Вип. 2. — С. 5—28.

⁴² *Тимошук Б.О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976. — С. 47—60; *Його ж.* Восточные славяне: от общины к городам. — М., 1995. — 261 с.; *Михайлина Л.П., Русанова И.П., Тимошук Б.А.* Селища и городище Ревное I // АО 1979 г. — М., 1979. — С. 370—371; *Михайлина Л.П.* Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. — Чернівці, 1997. — 144 с.

⁴³ *Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина... — С. 5—14; *Його ж.* Социальная типология селищ VI—X вв. // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. — Кишинев, 1985. — С. 3—24.

⁴⁴ *Месинюк В.В., Пивоваров С.В.* Археологічні пам'ятки літописного Онута // Буковина мій рідний край: Матеріали III історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців. — Чернівці, 2000. — С. 17—18; *Пивоваров С.В.* Літописний Онут // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — Чернівці, 2000. — Т. 2. — С. 91—99.

⁴⁵ *Возний І.П.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. — Чернівці, 1998. — С. 56—60.

⁴⁶ *Толочко П.П.* Задачи историко-археологического изучения Южной Руси // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XII вв.»: Тез. докл. — Чернигов, 1988. — С. 8—13.

⁴⁷ *Куза А.В.* Неукрепленные поселения... — С. 98.

⁴⁸ *Седов В.В.* Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли... — С. 58; *Шекун А.В., Веремейчик Е.М.* Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Дняпра и Десны... — С. 95.

⁴⁹ *Природа Украинской ССР. Ландшафты.* — К., 1985. — С. 85; *Природа Украинской ССР. Почвы.* — К., 1986. — С. 108.

⁵⁰ *Природа Украинской ССР. Ландшафты...* — С. 85.

⁵¹ *Природа Чернівецької області.* — Львів, 1978. — С. 103—106.

⁵² *Тимошук Б.О.* Північна Буковина — земля слов'янська. — Ужгород, 1969. — 192 с.; *Черныш А.П.* Ранний и средний палеолит Поднестровья. — М., 1965. — С. 28—103; *Его же.* Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите. — М., 1977.

⁵³ *ПСРЛ.* — Т. 2. — Стб. 497, 524, 735; *Літопис Руський.* — С. 273, 286.

⁵⁴ *Успенская А.В., Фехнер М.В.* Поселения... — С. 13.

⁵⁵ *Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області.* — К., 1984. — С. 109—168.

⁵⁶ *Возний І.П.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. ... — С. 15—16.

⁵⁷ *Тимошук Б.А.* Древнерусские поселения Северной Буковины... — Рис. 40, 11, 12; *Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області...* — С. 131.

⁵⁸ *Седов В.В.* Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли... — С. 9, 135—142; *Никольская Т.Н.* Земля вятичей... — С. 43—44; *Шекун А.В., Веремейчик Е.М.* Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Дняпра и Десны // Чернигов и его округа в XI—XIII вв. — К., 1988. — С. 103; *Русанова И.П.* Разведка по р. Уж // КСИА. — 1961. — Вып. 86. — С. 70—72; *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.* — К., 1984. — С. 46.

⁵⁹ *Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області...* — С. 131.

⁶⁰ Там само. — С. 132.

⁶¹ Тимошук Б.О. Північна Буковина — земля слов'янська... — С. 162; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина... — С. 175; Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 154.

⁶² Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли... — Рис. 2, 1, 4; Никольская Т.Н. Земля вятичей... — Рис. 17, 2, 3; Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Дняпра и Десны... — С. 96—101; Виногородська Л.І., Петрашенко В.О. Нові дослідження давньоруського поселення неподалік с. Григорівка на Дніпрі // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в XI—XIII ст.». — Чернігів, 1993. — С. 49—60.

⁶³ Тимошук Б.О. Північна Буковина — земля слов'янська... — С. 144; Тимошук Б.А. Древнерусские поселения Северной Буковины // КСИА. — 1955. — Вып. 57. — Рис. 40, 9; Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 123.

⁶⁴ Тимошук Б.А. Древнерусские поселения Северной Буковины... — Рис. 40, 10; Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 129.

⁶⁵ Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 156.

⁶⁶ Куза А.В. Неукрепленные поселения... — С. 98; Никольская Т.Н. Земля вятичей... — С. 43—44.

⁶⁷ Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 145.

⁶⁸ Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли... — С. 18; Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Дняпра и Десны // Чернигов и его округа в XI—XIII вв. — К., 1988. — С. 96—100.

⁶⁹ Тимошук Б.А. Древнерусские поселения Северной Буковины. — Рис. 40, 41; Тимошук Б.О. Північна Буковина — земля слов'янська... — С. 160.

⁷⁰ Тимошук Б.О. Північна Буковина — земля слов'янська... — С. 149; Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 153.

⁷¹ Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли... — С. 10. — Рис. 1, 1; Никольская Т.Н. Земля вятичей... — С. 47. — Рис. 18; Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Дняпра и Десны... — С. 103; Куза А.В. Неукрепленные поселения... — Табл. 35, 1, 4; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К., 1984. — С. 46.

⁷² Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 114.

⁷³ Тимошук Б.О. Північна Буковина — земля слов'янська... — С. 154; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина... — С. 118; Тимошук Б.О. Дослідження давньоруського городища Дарабани-Шовб // Середні віки на Україні. — 1971. — Вип. 1. — С. 187—190; Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 162.

⁷⁴ Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли... — С. 9, 10. — Рис. 1, 2, 3; Никольская Т.Н. Земля вятичей... — С. 50. — Рис. 3, 4; Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Дняпра и Десны... — С. 103; Куза А.В. Неукрепленные поселения... — Табл. 35, 3, 6, 7.

⁷⁵ Тимошук Б.А. Древнерусские поселения Северной Буковины... — Рис. 40, 43; Його ж. Північна Буковина — земля слов'янська... — С. 146; Тимошук Б.А. Винокур И.С. Памятники эпохи полей погребений на Буковине // КСИА. — 1962. — Вып. 90. — С. 73—77; Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 146.

⁷⁶ Тимошук Б.А. Винокур И.С. Памятники эпохи полей погребений на Буковине... — С. 73.

⁷⁷ Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 141; Тимошук Б.А. Древнерусские поселения Северной Буковины... — Рис. 40, 40.

⁷⁸ Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Дняпра и Десны... — С. 103.

⁷⁹ Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 129.

⁸⁰ Там само. — С. 131.

⁸¹ Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Дняпра и Десны... — С. 103. — Рис. 2, 2.

⁸² Тимошук Б.О. Північна Буковина — земля слов'янська... — С. 145; Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області... — С. 172.

⁸³ Никольская Т.Н. Сельские поселения Земли вятичей... — С. 5. — Рис. 2, 2; Куза А.В. Неукрепленные поселения... — С. 99.

⁸⁴ Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли... — С. 146; Куза А.В. Неукрепленные поселения... — С. 99; Никольская Т.В. Земля вятичей... — С. 64. — Табл. V.

⁸⁵ *Археологія Української РСР* В 3-х т. — К., 1975. — Т. 3. — С. 299—300; *Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.* // Тр. ГИМ. — 1956. — Вып. 32. — С. 12—13; *Очерки по истории Белоруссии.* — Минск, 1972. — С. 53.

⁸⁶ Сытый Ю.Н. К изучению сельских поселений Черниговского Задесеня // Проблемы вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів, 1992. — С. 46—48.

⁸⁷ Седов В.В. Сельские поселения... — С. 10.

⁸⁸ Михайлина Л.П. Населения Верхнего Попруття... — С. 17.

⁸⁹ Седов В.В. Сельские поселения... — С. 10.

⁹⁰ Масан О. Им'я зродилося у шумі лісу // Буковинський журнал. — 1992. — № 1. — С. 107—116.

⁹¹ Седов В.В. Сельские поселения... — С. 10.

Одержано 02.04.2002

И.П. Возный

ТОПОГРАФИЯ И ТИПОЛОГИЯ ОТКРЫТЫХ ПОСЕЛЕНИЙ XII—XIV вв. ПРУТО-ДНЕСТРОВСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ

В статье рассматривается важная категория древнерусских археологических памятников — неукрепленные поселения.

Несмотря на достижения исследователей в изучении древнерусского села, на сегодняшний день отсутствует социальная типология древнерусских поселений, которая базировалась бы на общности археологических признаков.

На территории Северной Буковины неукрепленные поселения XII—XIV вв. выявлены более чем в двухстах пунктах. Древнеукраинские поселения Буковины по топографическим условиям размещения можно разделить на пять типов. Тип 1 — приречный, который делится на подтипы: IB — поселения занимают возвышенные береговые террасы над рекой или рвом; IB — поселения, занимающие высокое плато или мыс далеко от русла реки или рва; IIГ — поселения, которые размещаются на расстоянии 100—1000 м от русла реки. Тип 2 — мысовый, который также разделяется на подтипы: IIА — поселения, размещающиеся на мысах высоких коренных берегов рек в местах впадения в них малых ручьев или на мысах, образованных двумя рвами и речной долиной; IIБ — поселения, для которых использовались также выступы коренного берега реки над поймой реки или озера, а также мысы, образованные изгибами русла реки. Тип 3 — поселения, расположенные у истоков реки или ручья. Тип 4 — поселения на склонах блюдцевидных впадин. Тип 5 — поселения, которые были размещены на плато далеко от воды.

I.P. Vosniy

TOPOGRAPHY AND TYPOLOGY OF UNFORTIFIED SETTLEMENTS OF THE PRUT-DNISTER INTERFLUVE DATING TO THE XII—XIV CENTURIES

The article deals with an important category of Old Rus' archaeological monuments — unfortified settlements.

In spite of all achievements in the study of Old Rus' villages there is still no fixed social typology based on the community of archaeological features.

Unfortified settlements dating back to the X—XIV centuries have been discovered on more than 200 places over the territory of the North Bukovina River Region.

In accordance with their topographic location these settlements can be divided into 5 types, which in their turn are subdivided into subtypes.

Type 1 — riverside settlements: IB — settlements situated on the high bank terraces over a river or a dike. IB — settlements located on a high plateau or cape far from riverbed or a dike. IIГ — settlements situated at a distance of 100-1000 m from the riverbed. Type 2 — cape settlements: IIА — settlements situated on the capes of high banks where small streamlets fall into the rivers, or on the capes that are formed by two dikes and a river valley. IIБ — settlements located on the ledges of a bank over the floodplain of a river or a lake, or capes formed by the turns of a river. Type 3: settlements located near the estuary of a river or a stream. Type 4: settlement located on the slopes of plate-shaped valleys. Type 5: settlements located on a plateau far from water.